

פנינה מוצפי-האלר. בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפרפריה הישראלית. ירושלים: מאגנס. 2012. 262 עמודים

יאלי השש*

בספרות פמיניסטית העוסקת בנשים עניות בעשורים האחרונים מודגשת הסרת התיוג השלילי ויצירת נרטיב-נגד לתפיסות שרווחו במחקר והבנו עוני כסטייה הנובעת מכישלון אישי של העניים או כביטוי של פתולוגיה הנובעת מהשתייכות אתנית או מעמדית. קרומר-נבו ובנימין (Krumer-Nevo & Benjamin, 2010) חילקו לשלושה סוגים את הנרטיבים המתנגדים למחקר ההגמוני: נרטיב-נגד של מבניות והקשר, החושף את ההקשרים של המדיניות ושל המבנה החברתי שבתוכם מתקיים ומתעצם העוני; נרטיב-נגד של התנגדות וסוכנות, המצביע על הדרכים המגוונות שבהן נשים החיות בעוני נושאות ונותנות עם מבני ההזדמנויות המוגבלים והמגבילים העומדים בפניהן; ונרטיב-נגד של קול ופעולה, המביא את נקודת מבטם של בני אדם החיים בעוני על המבנה החברתי והמוסדות החברתיים.

בקופסאות הבטון תורם למאמצים אלו הישג חשוב ביותר. הספר מציג אתנוגרפיה שערכה פנינה מוצפי-האלר בארבע שנים של מחקר שטח, שבהן הגיעה לירוחם פעמים אחדות בכל שבוע. בשבעה מתוך שמונת פרקי הספר נפרשים סיפוריהן של ארבע נשים שגדלו וחיות בירוחם וסיפוריה של אישה נוספת שגדלה בעיירה והיגרה ממנה ליישוב סמוך. כל אחת מהנשים הללו "נבחרה משום שהיא מייצגת, בבחירות שעשתה בחייה ובמיקומה החברתי, אופציה מבנית שונה של התמודדות עם מציאות החיים בשוליים" (עמ' 6). בהתבסס על כחמישים סיפורי חיים של גברים ונשים בירוחם זיהתה מוצפי-האלר חמש אפשרויות המייצגות דפוסי התמודדות רווחים בעיירה: "השורדת" מיוצגת בדמותה של נורית, אם חד-הורית שהייתה נשואה לנרקומן, נתמכת של לשכת הרווחה ועובדת בעבודות מזדמנות להשלמת הכנסה. הפרק העוסק בנורית מתאר את מאבקה לארגן לבנה טקס בר מצווה רב-הדר, שבאמצעותו היא מייצרת לעצמה וליחידה המשפחתית שהיא עומדת בראשה הכרה חברתית. "המתחזקת" מיוצגת בדמותה של אפרת, שמצליחה בתהליך אישי ומשפחתי של חזרה בתשובה לייצר לעצמה אפיקי תעסוקה ומכובדות בקהילה. "השורדת", אסתי, היא אישה המסרבת להיכנע למסגרות מגבילות בעיניה, כגון נישואין, הולדת ילדים ועבודה חדרונית ולא מתגמלת. את המשמעות בחייה היא מייצרת, גם אם באופן מקוטע, באמצעות חיי הימורים ויצירת יחסים חברתיים עם יתר אנשי העיירה, המבוססים על תדמיתה כפורעת סדר חברותית בעלת ידע בהימורים. "התושבת האידיאלית של ירוחם", רחל, היא אישה גרושה, אם לארבעה ילדים, שבאמצעות משא ומתן מתמיד עם המעמד הבינוני באזור ומתוך הישענות על כישוריה המרובים מביאה למיצוי את הדיאלוג עם כל אפשרות שקיימת באזור להתקדמות, לניעות חברתית ולהרחבת מעגלי הידע והקשרים שלה. ולבסוף, מי שפרצה את גבולות העיירה והמעמד - גילה - שרכשה השכלה אקדמית, עזבה את היישוב וניסתה שוב ושוב לייצר זהות מחוצה לו.

* בית הספר לתלמידי חו"ל, האוניברסיטה העברית בירושלים; התכנית ללימודי מגדר, המכללה האקדמית בית ברל.

באמצעות חמישה דפוסים אלו מסיטה מוצפי־האלר את הזרקור אל נקודת המבט של נשים בשוליים ובוחנת שאלות כמו: איזו אפשרות יש לניעות חברתית בישראל? מה קורה באזורי שוליות מרובה שבהם מעמד, אתניות ומגדר משולבים ומייצרים קופסאות בטון הסוגרות מכל עבר על חייהן של נשים החיות בפריפריה? כיצד מיוצרת משמעות בשוליים האלה? ועד כמה אופני הפעולה של נשים החיות באזורי שוליות מרובה משפיעים על המערכת שבה הן חיות?

מוצפי־האלר ממשיכה את המסורת המחקרית שביססה דבורה ברנשטיין (2008), שלפיה "אין להבין את השוליים בלי להכיר את המרכז הפועל עליהם, אך גם אין להבין את המרכז בלי להכיר את השוליים המערערים על המובן מאליו שהוא מתווה" (עמ' 226). היא מבקשת לטשטש בספרה את ההפרדה הבינארית הנהוגה בשיח הישראלי בין מרכז לשוליים ולתת קול למודעות של הנשים בשוליים ליחסים המורכבים בחייהן בין פנים וחוץ, מרכז ושוליים. יחסים אלו מתוארים כנעים במתח שבין "כמיהה והתרסה, השתוקקות ודחייה" (עמ' 229).

כמה ממצאים חשובים בספר: דפוס החזרה בתשובה מציע אפשרות ממשית לניעות ומכובדות לנשים מזרחיות (ראו להלן); בנות הדור השני להגירה מתאפיינות בכך שהן רואות בעבודה מחוץ לבית הכרח וסבורות שאפשר לפרק נישואין גרועים, אך תפיסתן העצמית כעצמאיות וכאחראיות לגורלן אינה מחלצת את בנותיהן, בנות הדור השלישי, משכפול מעמדי בשל מנגנונים חברתיים רבי־עוצמה הפועלים לייצר שוב ושוב את החיבור בין נשיות, מזרחיות ומיעוט משאבים כקופסת בטון החוסמת ניעות גם לבנות הדור השלישי. ולבסוף, יצירת בית במרחב המקומי היא אחת האסטרטגיות החשובות של נשים אל מול שלל רובדי הדיכוי שבתוכם הן פועלות.

כאמור, אחד הממצאים החשובים של בקופסאות הבטון נוגע לאפשרות החזרה בתשובה של נשים מזרחיות: "האופציה של ההתחזקות מסתמנת כשלמה ביותר, כקונסטרוקטיבית ביותר וכבעלת הפוטנציאל הרב ביותר לשיפור עמדות (ו)לניעות חברתית וכלכלית" (עמ' 242). הדת מסומנת בפריפריה הישראלית בעלת השוליים הרחבים של שנות האלפיים כמוצא מפני הדיכוי הכלכלי־פוליטי, הערתי, ובאופן מפתיע אף המגדרי. "לתהליך ההתחזקות יש פוטנציאל של חיזוק והעצמה של האישה העוברת אותו" (עמ' 241) באמצעות עיצוב דפוסים חדשים של צרכנות ויצירת "הון תרבותי מובחן המקנה יתרון למתחזקת בשוק העבודה", בייחוד בהקשר של שוליות מרובה שאינה מאפשרת פריצה אל המרכז ומשאביו, ושלא כמו תהליכים שנצפו בקהילות החרדית והציונית־דתית (עמ' 242-243). בכך נענית מוצפי־האלר לאחד האתגרים המרכזיים שהציבה לעצמה במחקרה: חילוץ תובנות כלליות מתוך ההתמקדות במבט מן השוליים.

האתגר המתודולוגי והפוליטי המרכזי שעמד בפני מוצפי־האלר הוא ההימנעות מ"אחרות" (othering) בשרטוט דמותן של הנשים, ש"כל אחת מהן [...] היא דמות מרתקת, מורכבת ואנושית" (עמ' 6). קרומר־נבו ובנימין טוענות שכל אחד מהנרטיבים המתנגדים שהן אפיינו, כשהוא עומד בפני עצמו, עשוי ליפול למלכודת של הצגת הנחקרות כאחרות, ולכן יש לאמץ דגם המשלב בין השלושה.

מוצפי־האלר מגיעה לבקופסאות הבטון עם מודעות ברורה לסכנות שבמעשה הייצוג ואכן מייצרת דגם המשלב בין שלושת הנרטיבים. מדיניות ממשלתית המדירה עיירות כמו ירוחם אל השוליים והאופן שבו העוני משוכפל אל בנות הדור השני והשלישי מובאים הן כהנחות דיון והן

כממצאים. הנרטיבים שמספרת החוקרת מדגישים את ההיגיון שמאחורי הבחירות שעשתה כל אחת מהדמויות, את המשא ומתן שניהלה מול מבני ההזדמנויות שעמדו בפניה ואת האופן שבו הביעה התנגדות או התמודדה מול מבנים אלו. ולבסוף, נקודת המבט של הנשים על חייהן ועל החברה הסובבת אותן היא הציר המרכזי שבאמצעותו נבנים הנרטיבים. מוצפי-האלר חושפת בפנינו את ההתלבטויות המרובות העומדות בפני חוקרת המבקשת לערוך מחקר אתנוגרפי במציאות "חלקית, מורכבת, שבה אין החוקרת מהווה סמכות פרשנית מוחלטת" (עמ' 12), ואת האסטרטגיות שהיא נוקטת כדי להתמודד עם בעיית יחסי הכוח בין המחברת לנחקרות: ספרה משלב טקסטים שכתבו הדמויות, תיאורים של תגובות הנשים על מה שכתבה בעקבות המפגשים אֵתן, ערעור מתמיד על הפרשנויות שלה וניסיון להתבונן באופן שבו המפגשים עם הנשים מעצבים את פרשנותה למציאות הנפרשת בפניה. מלבד העמידה בקריטריונים של המודל להתרחקות מהבניה דכאנית של אחרות, הספר מצליח - בהתקרבות הדייקנית שלו להיגיון הפנימי, הרגשי והרציונלי, של הדמויות - להעניק לקוראת את התחושה שהנתיבים והאירועים היו יכולים להיקרות גם בדרכה.

אף שמוצפי-האלר מצליחה להביא בצורה משכנעת את נקודת המבט של השוליים כנקודת מבט מרכזית, ואף שהיא מייצרת נרטיב המעניק משמעות להתנהלות הנשים במרחבי השוליים, לא ברור בסוף הקריאה בספר כיצד פעולתן של הנשים בשוליים מעצבת את המרכז, ונראה כי לשם כך יש להישען יותר על מחקרי מקרו המאפשרים לעקוב אחר השפעת השוליים על המרכז.

זאת ועוד, כדי לעמוד על מלוא משמעותו של הממצא המרכזי בספר, נראה כי יש צורך במחקר היסטורי השוואתי. כאמור, הממצא המרכזי והחשוב של בקופסאות בטון הוא שמתוך חמשת דפוסי ההתמודדות של נשים מזרחיות בתנאי השוליות המרובה של ירוחם, דפוס ההתחזקות התברר כמעניק את תחושת הערך ואת אפשרות הניעות הטובות ביותר. המחקר ההיסטורי-חברתי של העשורים האחרונים מגלה שבאפשרויות לניעות חברתית שנכרכו עם הענקת משמעות לחיי הפרט בתוך קהילה היה טמון פוטנציאל לשינוי היסטורי של ממש. למשל, עוצמתו של הרעיון הלאומי בקרב הקהילות היהודיות האוליגרכיות באימפריה העות'מאנית בחילופי המאות ה-19 וה-20 נשענה על האפשרות לניעות חברתית-כלכלית מצד אחד ולזהות וערך מן הצד השני לרוב העני באותן הקהילות (Rozen, 2005). מכאן שאיתור דפוס ההתחזקות כמענה המיטבי לצורכי משמעות וקיום חומרי בתנאים של דיכוי כלכלי-תרבותי מצביע על תהליך של שינוי חברתי בממדים רחבים בחברה הישראלית. אך כדי לעמוד על חשיבות הממצא יש למקמו בהקשר של היסטוריה חברתית ארוכת טווח של ירוחם ובהשוואה לדפוסי ההתמודדות שהיו זמינים לנשים ולגברים בעיירה במרוצת שנות קיומה. השוואה כזו תוכל לאפשר את החיבור בין תהליכי המקרו לתהליכי המיקרו ותספק תובנות לקשרים שבין לאומיות, דת, מדיניות כלכלית, יחסים אתניים והתמודדות הנשים בעיירה.

למרות היעדר ההקשר ההיסטורי, בקופסאות הבטון מגיע להישגים נדירים בכך שהוא יוצר מרחב טקסטואלי מחקרי מכבד לנשים שסיפוריהן ממלאים את דפיו, מפענח מציאות חברתית-כלכלית באמצעות המבט מן השוליים ונושא תרומה מתודולוגית של ממש לפרויקט המחקרי הפמיניסטי. הספר כתוב בבהירות ובכישרון ספרותי. כל אחד מפרקיו, למעט הפרק השביעי הנשען על קודמיו,

יכול לשמש מקור הוראה עשיר ומגוון המאפשר לעמוד הן על סוגיות מתודולוגיות והן על סוגיות בחיי נשים בפריפריה.

מקורות

- ברנשטיין, ד' (2008). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית. ירושלים: יד בן צבי.
- Krumer-Nevo, M. & Benjamin O. (2010). Critical poverty knowledge, contesting othering and social distancing. *Current Sociology*, 58(5), 693-714.
- Rozen, M. (2005). *The last Ottoman century and beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, vol. 1. Tel Aviv: Chair for the History and Culture of the Jews of Salonika and Greece, Goldstein-Goren Diaspora Research Center, TAU.